

МІСЦЕ “УКРАЇНСЬКОЇ УТОПІЇ” У ФОРМУВАННІ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

У своєму історичному розвитку на даному етапі наша країна опинилася в ситуації, дуже схожій з ситуацією Німеччини – тобто в ситуації необхідності створення не тільки певної спільноти або державно-культурної цілісності, але й суб’єкта такого створення, зокрема, французькі вчені наголошували на тому, що Німеччина впродовж століть виступала як “відсутній Суб’єкт” хоча б тому, що вона, як і Україна, не мала інституціонального підґрунтя для такої суб’єктності та не мала історичного досвіду розбудови “національної держави”. (Саме тому автори стверджують, що “зростання німецького націоналізму” виступало у “довгій історії засвоєння способів ідентифікації”) [1].

Саме внаслідок відсутності суб’єкта весь німецький міф можна інтерпретувати в дусі психоаналізу як міф суто компенсаторний, міф, де “відсутня суб’єктність” подається в символах її надприсутності (саме так можна тлумачити основні міфологеми Розенберга та Гітлера про міф як “форму” [2], про те, що “раса” не є біологічним субстратом, але є “душею” або знову ж таки формою, про те, що “нижчі раси” не є “біологічно” нижчими, але “нижчими” в якомусь універсально-культурному контексті, тобто раси, позбавлені “форми”).

А зараз повернемося до України і до сучасної ситуації, в якій відбувається формування її національної ідентичності. Безсумнівно, загальний контекст епохи нової глобалізації та кризи традиційної національної ідентичності, за умов якої відбуваються спроби України вибудувати свою державність та свою національну ідентичність дуже відрізняється від контексту епохи 1914-1933 рр., тобто ситуації панування національних держав та Вестфальської системи відносин між ними. Однак є і деякі аналогії, які мають більш абстрактно-структурний, ніж конкретно-історичний характер. Тим не менш такі аналогії можливі.

Перша аналогія полягає в спільній ситуації відсутності “суб’єкта” (про що ми вже говорили вище) та конституціювання націоналізму як спроби знайти свої, індивідуальні “способи ідентифікації”. Як наслідок, пошук цих способів призвів до відштовхувань від фігури “Ін-шого” (для Німеччини це були інші європейські країни, для України – Росія) та “компенсаторний” характер формування свого ідентифікаційного міфу. (Якщо згадати спроби деяких ідеологів бачити українців як нащадків стародавніх аріїв чи трипільців, інтерпретувати украї-

нську цивілізацію як колиску світової цивілізації, то цей компенсаторний характер очевидний та аналогії з пошуками німецького націоналізму тієї епохи абсолютно правомірні).

Спільною рисою виступає і конструктивістська модель, що лежить в основі пошуків національної ідентичності. (Про глибинний конструктивізм у Німеччині тієї епохи та дуже короткий зв'язок між конструктивізмом і міфом Лаку-Лабарт та Нансі зазначають наступне: "... Сповідання віри належить до міфу цього народу, тобто до його висхідній проекції та висхідного проекту його ідентифікації" [4]. Таким чином, урахування спостережень французьких філософів та аналогій відносно моделей "проективних ідентифікацій" між Україною та Німеччиною можна зробити декілька висновків.

По-перше, використання ідентифікаційного міфу є ознакою не тільки одіозних культурно-політичних проектів (на кшталт німецького націонал-соціалізму), але всіх без винятку європейських національно-ідентифікаційних моделей. З цього приводу заключний висновок французьких дослідників є радикальним і дещо незвичним у традиційній оцінці співвідношення "народів з ліберальною демократією" та "німецьким нацизмом". Так, характеризуючи логіку міфу, вони зазначають: "...В подвійній характеристиці миметичної волі до ідентичності та самоздійснення форми – знаходиться налаштованість Заходу взагалі, точніше кажучи, до засадничої налаштованості суб'єкта в метафізичному смислі слова. Нацизм не є ітогом Заходу, що не заважає йому бути його невідворотним звершенням. Але також неможливо відмахнутися від нього, як від якогось спотворення. В зручній захищеності достовірностями моралі та демократії ми не тільки не від чого не застраховані, але й ризикуємо не побачити як приходить чи повертається те, що, можливо, не зводиться до чистої випадковості історії. Аналіз нацизму ніколи не слід розуміти на манер звичайної судової справи, це, скоріш, завжди якась деталь в загальній деконструкції історії, звідки ми і виходимо" [5]. (Ми підкреслили ті місця в цитаті, у яких акцентується нова стратегія розглядання взаємовідносин "Ліберальний Захід-тоталітарна Німеччина").

По-друге, використання такого міфу є, водночас, необхідною умовою та дуже небезпечним фактором, який може призвести до "редуктивних соціально-політичних утворень". Звідси виникає природне питання: як запобігти зазначених небезпек у ситуації необхідності створення "вигаданого етносу" та міфологічного підкріплення такого створення? Самою загальною відповіддю будуть рекомендації для нового конструктивістського міфу уникати "класичних" ходів європейського націоналізму. Перше з них стосується використання

антисемітизму як універсального кроку (який пройшли всі без винятку європейські народи) для формування “вигаданої етнічної спільноти”. (Про цей сумний “універсалізм”, уже неодноразово згаданий нами, Е. Балібар писав як про феномен “расизму без раси”, оскільки для такої стратегії “расизації” етнічного “еврей – тим більш “справжній”, чим важче його обчислити. Його сутність – це сутність культурної традиції, ферменту морального занепаду” [6]. При цьому важливим висновком автора з аналізу структури антисемітизму виступає його спостереження про подібність цієї структури до сучасної європейської “арабофобії” як типового прояву неорасизму).

Друга рекомендація полягає в імперативі уникання у процесі пошуків відмінностей одного народу від іншого (наприклад, “українців” від “росіян”) “біологізаторського міфу” (з його невідворотними посиленнями на можливу “агресивність” якогось народу). Нарешті, по-третє, віддиференціювання одного етносу від іншого треба шукати в площині історико-культурної традиції, з якої необхідно вибирати ті критерії, які не пов’язані з символікою агресії, завойовництва тощо, але акцентують гуманістичні цінності (хоча деконструкція “гуманізму” в західній філософській думці зробила вживання цього поняття дещо старомодним).

З нашої точки зору, подібні установки існують в українській культурі, внаслідок чого в будь-якому конструктивістському “постмодерновому” проєкті від них не слід відмовлятися. І ці плідні міфологеми пов’язані з тим, що ми називаємо українською утопією, яка суттєво відрізняється від західноєвропейського ідентифікаційного міфу. (Як ми вже зазначали, останній апелює до “Золотого Віку” античності, в той час, як українська утопія фіксує більш архаїчні, мілленарні імпульси “Золотого Віку” як такого, який представлений майже у всіх міфологіях світу. Гуманістичний потенціал такої утопії не викликає сумнівів, оскільки остання базується на переживаннях загального братерства та любові. (Цією рисою українська утопія відрізняється не тільки від раціоналістичного європейського міфу, але й від етатистського в своїй основі російського месіанізму).

Між тим для того, щоб зрозуміти суть української утопії та її домінуючу роль у формуванні української ідентичності в позаминулому та минулому столітті (ми маємо на увазі образ України як образ “Первинного Раю”, який ми бачимо у Шевченка, Куліша, Гоголя, Хвильового, Маланюка та ін.) необхідно вдатися до психоаналітичних інтерпретацій. Не обтяжуючи дослідження заглибленням у психоаналіз, зазначимо лише ключове положення про те, що символічна фігура Батька в українській ментальності має значно меншу вагу у порі-

внянні з ментальністю російською, внаслідок чого, в ній помітна більша акцентуація Жіночого, Материнського начала, Юнгівської Аніми. (Звідси на наш погляд велика питома вага гендерного аспекту в політиці, зокрема, успіх політиків-жінок, наприклад, Юлії Тимошенко на ук-раїнському політичному небосхилі).

Саме в наслідок панування цього архетипу, на противагу російській моделі, в Україні робиться акцент на колективних переживаннях розчиненості в стихії (аналозі жіночого начала). Таким чином, у відповідності з українським “менталітетом” російській утопічній ідеї цінності Організації та Управління (яка є близькою до раціоналістичних утопій, до яких, між іншим, апелювала і “більшовицька ідея”) протиставляється образ “Золотого Віку” як стану комунітас за В. Тернером.

Оскільки досягнення стану “Золотого Віку” передбачає два можливих сценарія (тобто сценарій есхатологічний та сценарій хіліастичний), то можна констатувати, що в українській культурі мають місце обидва сценарії. Так, на прикладі “феномену Майдану” можна побачити всі механізми дії “есхатологічного міфу”. Тобто месіаністські очікування в масовій свідомості та проєкції цих очікувань на конкретну політичну фігуру В. Ющенка, який поведе народ на “фінальну битву” з силами Зла. (Ідея цієї фінальної битви, яка призведе до встановлення Царства Добра та Справедливості, до міфологічного “Золотого Віку” є типовою прикметою цілого класу утопій есхатологічного типу).

На відміну від утопічної есхатології, хіліастичний сценарій передбачає поступове “накопичення” характеристик “Золотого Віку” (наприклад, у сайєнтистській редакції у вигляді досягнень Науки та Техніки, удосконалення соціально-політичних та правових норм). Якщо порівнювати ці два сценарії, то можна помітити, що есхатологія є більш “фольклорною” та “архаїчною” утопією, в той час як хіліазм більш близький до раціоналістичних утопій XVII-XVIII сторіч. У цьому контексті ліберальна утопія Прогресу хіліастична, наприклад, хіліастичним духом насичена ліберально-ринкова Утопія Ф. Фукуями [7]. (На відміну від утопічного проєкту Фукуями, есхатологічний сценарій в сучасному політологічному мисленні показово представлений в концепції С. Гантінгтона, який став основою антитерористичної риторики, яка теж має відверто есхатологічний характер. Однак розгляд цих концепцій завів би нас далеко в бік від нашої безпосередньої теми).

Зважаючи на зміст двох типів утопій, ми можемо констатувати, що хіліастична утопія менш укорінена в українській свідомості, доказом чого і став феномен “помаранчевої революції” (в даному контексті ми відволікаємося від спорів про політтехнологічну основу цієї “револю-

ції” та феномену Майдану, зосереджуючись лише на міфологічному наративі, який склав їх основу). Специфіка “історичного моменту” в українських президентських виборах-2004 більшою мірою сприяла граничній поляризації всіх політичних сил, що призвело не тільки до радикального спрощення “політичного пейзажу” напередодні виборів, але й до перетворення протистояння основних кандидатів на протистояння онтологічних сутностей або метафізичних сил як сил Абсолютного Добра та Абсолютного Зла, тобто до вибуху есхатологічного міфу, який таївся у надрах колективної підсвідомості.

Іншими словами, в ситуації, що склалася, мова вже не йшла про усунення “неістинного Царя” (як це мало місце у випадку акції “Україна без Кучми”), а про радикальне усунення Зла (тобто передбачалося, що Герой-Змієборець повинен не просто перемогти, але саме вбити Дракона) [8], що зразу ж вводить в дію есхатологічний сценарій та есхатологічний міфологічний наратив, у рамках якого учасники політичних подій поводять себе як його герої згідно з утопічними патернами, наочно продемонстрованими в голівудському “блокбастері” “Володар Кілець”. (Як відомо, Толкієн, за мотивами роману якого був поставлений фільм, у символічній формі відобразив протистояння з фашизмом як з метафізичною “темною силою”. Однак казкова форма та тонке розуміння есхатологічної символіки дозволила автору створити універсальну наративну матрицю, яка могла б з легкістю застосована до будь-якої ситуації, наприклад, до ситуації “боротьби з Терором” або пропагандистської кампанії проти держав “вісі зла”. Вихід фільму на екрани співпав з іракською кампанією, що не в останню чергу сприяло його успіху в глядача. В цьому контексті “Темне Царство”, “Мордор” легко могли бути ідентифіковані з режимом С. Хусейна і взагалі з “ісламським фундаменталізмом” як таким).

Не дивно, що ці аналогії могли бути легко застосовані і в українській ситуації, але те, яким чином на її теренах розігрувалися сцени з голівудського блокбастеру, зараз не входить до завдань нашого дослідження. Зараз нас цікавлять не цитати з фільму “Володар Кілець”, а саме артикуляція утопічно-есхатологічного архетипу як такого. Інакше кажучи, нас тут цікавить феномен переживання утопічного “Золотого Віку” та стану “комунітас”, який був задіяний у феномені Майдану. Повторюємо, ми свідомо відволікаємося від політтехнологічної основи Майдану та зосереджуємося лише на змісті “колективних уявлень”, які нічого не знають про характер проекту, який стояв за лаштунками зміни влади в Україні.

Згідно з нашим припущенням, політтехнологи лише запустили міфологічний сценарій, який був наготові в “народній душі”. Це був

сценарій есхатологічної Утопії, яка має свою логіку незалежно від розрахунків політтехнологів. Ця логіка передбачає неможливість реалізації есхатологічного сценарію без реалізації переживання “Золотого Віку”, переживання утопічної Єдності, коли всі бар’єри між людьми здаються подоланими та будь-яка соціальна ієрархія – відсутньою. (Подібне переживання братської єдності знаходить своє вираження в знаменитому заклику Ф. Шиллера “Обійміться, мільйони!”, яким завершується хор есхатологічної “Дев’ятої симфонії” Бетховена).

З нашої точки зору, російська Утопія вписана в структуру російської державності, тобто не має есхатологічного виміру “кінця часів” та прикмет “Золотого Віку”. Вона є утопією в державі, певний “люфт”, який не відмінє Структуру, але дозволяє виживати в рамках її абсурду. (Досвід подібного виживання як існування в “паралельних” по відношенню до офіціозу світах, відображений в радянсько-дисидентських на кшталт “Евангелію-від-Алкоголю” Венедикта Єрофєєва) [9]. Таким чином, сміх не піддає сумніву існування авторитарної російської державності, а навпаки, сприяє відтворенню державності такого типу.

Ризикнемо стверджувати, що українська традиція дуже далека від утопії такого типу. На відміну від російської традиції, її Утопія – це класична бездержавна “комунітас”, це утопія повернення до “Золотого Віку”, де основним переживанням є переживання радощі та свободи. Відмічений “небахтінський” характер української народної Утопії та пов’язаною з нею сміховою та карнавальною культурою. Її утопічне “бездержавне ядро” має свій історичний прообраз. Безумовно, мова йде про Запорізьку Січ. (З нашої точки зору, аналіз цього унікального політико-культурного феномену багато в чому може прояснити з того, що відбувалося на Майдані. Особливо в плані “скидання” одного “гетьмана” і вибори іншого).

З приводу цього питання хочемо зазначити, що у якості певного ідеологічного міфу феномен “козаччини” та “козацької державності” розглядався переважно в контексті “героїчної легенди” про минуле і для цього були вагомі підстави. Однак утопічне ядро козацької культури, яке увійшло як плідний фермент в українську культуру як таку, в один з її діючих живих архетипів, майже не розглядалося у вітчизняній науці.

Взагалі інтерпретація Запорізької Січі, з точки зору фрейдівського та лаканівського психоаналізу, є дуже цікавою науковою задачею, але вона виходить за межі нашого дослідження. Ми лише обмежимося гіпотезою про те, що символічна основа цього простору полягає у відсутності Імені Батька як Означника. Іншими словами, тут відсутній мертвий Батько як Тотем, як відсутні і всі стратегії провини, пов’язані з

його вбивством. Відслідкувати те, що вийшло зі спроб нав'язати цьому товариству ідею батьківського Супер-Его (або у вигляді авторитарного гетьмана на кшталт Хмельницького, або гіпотетичного суверена-короля), тобто відслідкувати історію Січі як історію спроб “батьківської” символізації, розтин цієї унікальної інфраструктури зразу ж після того, як цей гіпотетичний “імперський” Батько знайшовся, є цікавою темою як для культурологів-істориків, так і для професійних психоаналітиків.

З вищенаведеного випливає, що січковий символізм, зокрема, його райські конотації, був тісно пов'язаний з відсутністю Означника. В більш пізні часи цей символізм став сприйматися як “втрачений рай”, який став, за виразом М. Поповича, символічним центром для всієї України [10]. Таким чином, історичний прецедент існування подібної “антиструктури” обумовив постійне відновлення міфологеми “Золотого Віку” в українській культурі, гостре переживання стану “комунітас” як соціально-політичного ідеалу. Характерним прикладом граничної актуалізації даного міфу може служити творчість Т. Шевченка, для якого “козацька легенда” була й об'єктом творчості, реф-лексії та постійним джерелом ностальгії та натхнення.

Символізація досвіду “комунітас” у творчості Кобзаря також здатна багато чого пояснити нам у появі таких феноменів, як Майдан. В аналізі цього аспекту дуже цікавим є дослідження Дж. Грабовича, [11] в якому психоаналітичні підходи (в основному у вигляді класичного фрейдизму та юнргіанства) представлені вельми переконливо.

Цінність роботи Грабовича для цілей нашого дослідження полягає в тому, щоб продемонструвати відмінності між “українською утопією” в її “первинному вигляді” (та, відповідно, таких її складових, як розуміння “міленіуму”, “комунітас” і “Золотого Віку”) та “культурним образом” Запорізької Січі, ідеалом “козаччини і братства”, як він був сформульований у Костомарова та самого Шевченка. Якщо бути максимально лаконічним, то базовою відмінністю на рівні глибинного символізму є те, що символічний універсум Шевченка центрований символом Батька як трансцендентним Означником та досвід, який засновується на цьому Означнику, є глибоко травматичним. Як ми вже зазначали вище, більш архаїчний тип символізму “аутентичної Січі” позбавлений травматизму, як позбавлений він і переживань почуття Гріха та Провини, притаманних “батьківським” типам цивілізацій.

Як ми стверджували, культура Запорізької Січі не знала епохи Просвіти, його лінійного історизму та сформованих на цій базі Утопій, чії уявлення виходять з переживань втраченого Раю, з проекцій образу “Золотого Віку” або в далеке минуле, або у віддалене майбутнє (міфологема “світлого майбутнього”, знайома нам з радянського ідеологі-

чного катехізису), але ніколи не даного в актуальному переживанні. “Сучасне” завжди травматично – це основа основ і культури Просвітництва, і культури сентименталізму (згадаймо Ж.-Ж. Руссо) і культури романтизму.

За цих умов досвід “комунітас” та, відповідно, досвід свободи передбачає стратегію трансгресії в душі Ж. Батайя. Для того, щоб зрозуміти напрямок цієї трансгресії в утопічному стані “комунітас” у Шевченка, необхідно ще раз акцентувати увагу на ролі Батька-Насильника (символ якого, як вказував дослідник, не зводився до фігури Царя або Імперії, але переносився на принципи ієрархії та структури як такі) і, відповідно, в символічній структурі міфу Шевченка роль жіночого начала в символізації образу України та української ідентичності.

(В контексті даного способу символізації у Шевченка Грабович писав: “Жіночий світ, передбачений даною моделлю, – це саме Україна Шевченкових часів – пригноблена, безпорадна, “жіноча” Україна кріпаків, світ, заселений передусім покритками та їх нешлюбними дітьми. Стан її буття, визначений положенням жертви, ще більше посилюється частими мотивами інцесту та згвалтування”[12].

Жіноче начало як ядро української ідентичності в цьому міфі породжує фінальний образ райської утопічної гармонії в майбутньому “Золотому Віці” – це ідилічний образ єдності Сина та Матері (за умов відсутності Батька). Це образ світу, виповненого ненасильницькою, в принципі асексуальною любов’ю (яка представлена у фантазмі Шевченка у відносинах матері та Сина, фантазмі, де немає місця Едіповому комплексу, в якому Син хоче зайняти місце Батька). Іншими словами, це світ, де “буде син і буде мати, і будуть люди на землі”. Отже, звідси впливає неоднозначний образ Козака у Шевченка (при всій романтизації “козацької легенди” в його творчості), який, як відмічав Грабович, виступає як сила “на кордоні ідеальної спільноти та суспільної структури” [13].

Повертаючись від нашого історико-культурного екскурсу до політичних реалій України та можливого місця “української Утопії” в загальнонаціональному українському проекті, зафіксуємо деякі з її базових пунктів. Отже, незважаючи на різницю в інтерпретації, можна відмітити наявність міфологем “Золотого Віку”, есхатологічної моделі переживання “кінця часів”, тенденція до розгляду України як різновиду “Ельдорадо” або “Раю”, “схильність” до карнавального світосприйняття та “сміхової культури” в індивідуальній та навіть соціальній поведінці.

Констатуючи ці аспекти, можемо додати, що вони були дуже слабо задіяні у формуванні української національної ідеї в цілому, в проектах національної ідентичності та національної консолідації. Задіяність так званої “козацької легенди” в цих процесах була дуже обмеженою, оскільки з цієї легенди для цілей національної ідентичності бралися в основному героїко-романтичні характеристики феномену козаччини та певна зовнішня атрибутика (яка потім отримала назву “шароварної естетики”). Між тим, події 2004 року, феномен Майдану показали, що “українська утопія”, сценарій “комунітас” є живим явищем в українській культурі. Більш того, їх міфологічна сила є настільки привабливою, що ці події стали об’єктом захвату та зачарованості з боку усього світу, оскільки більша частина європейських країн втратила подібні культурні стереотипи.

Як культурний феномен, Майдан виявився певним “гібридом” або кентавром, у якому були задіяні багато утопічних сценаріїв минулого – сміховий світ козацтва, есхатологічна атмосфера “останньої битви” (яка зростала під час президентської кампанії), символічний образ України як Жінки, згвалтованої під час правління “хибних королів” (сильно фольклоризований образ Л. Кучми як її претендента на президентську посаду В. Януковича), переживання народження “нового світу” (очікування приходу Месії), утопія “міленарного визволення”, безпосередні цитати з революцій минулого (зокрема, Великої французької).

У феномені Майдану було ще багато прихованих цитат з “козацької легенди”. Наприклад, наметове містечко, розділ наметів по містах та регіонах, що нагадувало запорожські “курені”. До тієї ж травестійної козацької естетики належить і вибух фольклорної творчості, в якій висміювалися ключові фігури, носії принципу “Структури” – фігури Кучми, Януковича, Путіна.

Прикмети цього загального буфонядного стилю проявляли себе і в “наколотих апельсинах”, і в загальній театралізованій поведінці, і в “частушечній творчості”, і в досвіді “світу навиворіт” (в якому студенти замість занять приходили на демонстрації організованими колонами). До таких прихованих цитат належить і ритуальна гостинність [14], яка розповсюджувалася на всіх, у тому числі, і на політичних опонентів (факти братання з “донецькими”, гасло “Мы донецким не враги, приходи на пироги!”).

Однією з капітальних міфологічних ілюзій Майдану виявилось те, що зазначену міфологічну трансформацію повинні були визнати й ведучі західні держави і миттєво прийняти Україну в “європейську сім’ю”. (В цьому контексті можна згадати і знакові візити Ющенка як

Президента України в європейські держави, його презентація “нової” України та подив багатьох українських ідеологів “євроінтеграції” з приводу того, що Європа не поспішала з подібним визнанням, їх образа на неї за те, що вона не відкриває свої двері перед Україною – все згадане є наслідком проаналізованої нами міленаристської міфології).

Усе сказане нами ставило за мету підкреслити, що “українська утопія” залишається ферментом національної свідомості, одним з її стійких архетипів. Цей архетип може стати як фактором посилення, так і зниження рівня національної безпеки. Внаслідок цього, ми повинні повернутися до наших базових питань української національної ідентичності та “конструктивістського проекту” її досягнення та українського трансформаційного проекту.

Література

1. Лаку-Лабарт Ф., Нанси Ж.-Л. Нацистский миф... – С. 33. 2. Тому що “форма” як і “суб’єкт” характеризується наявністю жорсткої структурності. Саме тому дещо інший смисл отримує і нацистський антисемітизм, в рамках якого “євреї – це “дегенерат”, “безформна форма”, “незаконнонароджена тварина”. 4. Балибар Э. Существует ли “нео-расизм”? // Э. Балибар, И. Валлерстайн. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности... – С. 34. 5. Грабович Г. Шевченко як міфотворець... – С. 70. 6. Грабович Дж. Шевченко як міфотворець... – С. 118. 7. Грабович Дж. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета. – К., 1991. 8. В контексті наших роздумів про Утопію можна сказати, що ерофеївські “Пітушки” (роман “Москва-Пітушки”) – це Утопія у чистому вигляді, куди герой як у кафкіанському фантазмі ніяк не може потрапити”, тобто це утопічне Ельдорадо існує лише в координатах Уяви. 9. Попович М. Нарис історії культури України... – С. 170.